

то в листі до В. Кузіва від 26 березня 1923 р. він був значно відвертішим, зауваживши, що Винниченко своїми закликами — «Іхати на Україну і робити там підпольну роботу» — загородив всяку дорогу: хто не знає безмежного нетакту тої людини, міг би думати, що вмісно хотів закрити поворот!» (ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 205 зв.).

(Далі буде)

Р. Я. Гьорґ (Київ)

Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку

Життю та діяльності Михайла Грушевського — видатного українського вченого, громадсько-політичного і державного діяча — присвячена велика і різноманітна наукова, публіцистична, епістолярна література. За масштабами, жанрами, тематичною спрямованістю цей комплекс досліджень є цілком самостійною галуззю наукових знань — грушевськознавством. Умовно воно може бути поділене на три частини, які суттєво різняться між собою методологічними підходами до оцінки наукової і громадської діяльності Грушевського: радянське, зарубіжне і сучасне вітчизняне.

Література першої групи належить в основному представникам марксистської історіографії, офіційних наукових установ, партійним та державним діячам¹. Сьогодні немає сенсу всебічно розглядати заідеологізовані вправи радянської історіографії та пропаганди щодо Грушевського. Саме життя переконливо дезавувало їх. Докладно неспроможність намагань марксистської критики «розв'язати» наукові концепції вченого розглянута в працях автора цих рядків².

Слід мати на увазі, що офіційні оцінки діяльності Грушевського в радянській історіографії залежали від політичної кон'юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, періодичних кампаній боротьби на «історичному фронті».

У другій половині 20-х років публічні оцінки історика були досить «м'які» — «ліберально-мислячий буржуазний демократ», «буржуазний ліберал» (А. Річицький), «представник української буржуазної інтелігенції» (М. Попов), «напівзміновіхивець», «ліберал-есер» (Л. Каганович), «самостійницький світогляд» (М. Яворський) тощо. Водночас у закритих матеріалах зустрічаються інші оцінки — «ідеолог українського націоналізму» (ОДПУ), «лідер українського націоналістичного табору» (О. Шумський).

На початку 30-х років, особливо після арешту та вигнання вченого з України, проти нього розгортається кампанія розгнущаного політичного таврування. Його характеристики супроводжуються ярликами на кшталт «український націоналіст» (А. Річицький), «монументальний жрець зоологічного націоналізму» (М. Рубач), «закоренілий вождь української контрреволюції» (С. Косіор), «розжоврювач найбрутальнішого націоналізму» (В. Затонський), «націонал-фашист» (І. Кравченко) тощо. На цьому фоні рядки з некрологу в газеті «Правда» — «видатний український буржуазний історик» — звучали цілком толерантно³.

У післявоєнні роки в УРСР знову розгортається кампанія посмертного ідеологічного биття М. Грушевського. Повторюються вироблені ще у 30-ті роки звинувачення в теоретичних гріхах — «безкласовості», «безбуржуазності» української нації, теорії «єдиного потоку» та інші. Щоправда, вже не вживається таке визначення, як «націонал-фашист».

Монопольне право кваліфікувати наукову і політичну діяльність Грушевського на тривалий час закріплюється за М. Рубачем⁴. Учений оцінюється останнім як український буржуазний історик, один з лідерів ук-

раїнського буржуазно-націоналістичного руху, голова контрреволюційної Центральної Ради, змінюєвісець, тенденційний при доборі та узагальненні фактів історик, націоналістичний інтерпретатор джерел, ідеаліст, автор вищезгаданих «теорій». Ці оцінки міцно ввійшли до наукової, навчальної, пропагандистської, енциклопедичної літератури і з невеликими нюансами проіснували майже до кінця 80-х років.

З цього історіографічного ряду вирізняється стаття Ф. П. Шевченка, який досить повно і майже неупереджено як на той час оцінив причини повернення Грушевського в радянську Україну⁵. Вона була надрукована до 100-річчя з дня народження вченого. Сьогодні є всі підстави з пошаною поставитися до автора і редколегії журналу, які вперше за декілька десятиліть не навели усталені «чорні» оцінки діяльності вченого, а обмежилися відомою характеристикою: «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України». Поява цієї публікації стала можливою на затухаючій хвилі «хрущовської відлиги». Її автор мав можливість використати матеріали щойно сформованого фонду Грушевських у ЦДІА УРСР. Він проаналізував процес прийняття вченим рішення повернутися на Україну, складні й болісні перипетії внутрішнього протиборства, розриву з партією українських есерів, пошуки компромісу з керівництвом УСРР.

У цей же час з'явилася й стаття І. Бойка та Є. Кирилюка. Між рядками тексту виразно проглядається жорстока боротьба за кожне формулювання, завдяки чому авторам вдалося уникнути традиційних лайливих епітетів на адресу Грушевського⁶.

Загалом протягом десятиліть ідеологічних нападок на вченого радянська історіографія не спромоглася піднятися до наукової критики його головної концептуальної ідеї — оригінальної схеми розвитку українського історичного процесу, а зациклилась натомість на догматичному протиставленні їй канонізованої державницької теорії Карамзіна — Соловйова — Ключевського.

Зарубіжне історичне грушевськознавство має нині значний творчий добробок, власні традиції, певні історіографічні напрямки. На противагу тавруванню та замовчуванню Грушевського на батьківщині за кордоном інтерес до його життя та творчості був постійним, а з середини 60-х років, завдяки зусиллям Українського історичного товариства та кафедри історії України Гарвардського університету, набув систематичного характеру і перетворився на окрему галузь історичних досліджень.

Загалом для праць зарубіжних дослідників 30 — 50-х років характерні певні популяризаторські риси, намагання після смерті вченого подати основні віхи його життя та діяльності, показати роль і місце Грушевського в українському культурному процесі, висвітлити процес нищення більшовицьким режимом національної інтелігенції. Першими на смерть історика відгукнулися учні його львівської школи — І. Крип'якевич та М. Кордуба⁷, відомі діячі української еміграції, зарубіжні вчені⁸. Такий же характер мали публікації і під час другої світової війни в українськомовній пресі. Деякі з них були приурочені до 75-ліття М. Грушевського⁹.

У 50-ті роки тематика досліджень дещо урізноманітнюється. Зокрема, слід виділити праці В. Дорошенка, Г. Костюка, Ф. Пігідо та інших¹⁰. Характерною особливістю їх є те, що вони написані на основі аналізу видань ВУАН, історичної секції, споминів та переказів про життя в радянській Україні, принесених новою хвилею еміграції.

Поворот зарубіжного українознавства, зокрема історіографії, до систематичного і всебічного вивчення життя й творчості М. Грушевського розпочався в 60-х роках з прийняттям Українським історичним товариством (УІТ) його схеми самостійного українського історичного процесу за стрижневу ідею своєї діяльності. Статті відомого історика О. Оглоблина¹¹, вміщені в органі УІТ — журналі «Український історик», дали не тільки імпульс, але й визначили тематичну спрямованість нового етапу грушевськознавства. Характерно, що їх автор не належав до київської школи Грушевського і навіть зазнав від академіка певних утисків, але зумів піднятися

до об'єктивної оцінки його ролі в українській науці. Схему Грушевського Оглоблин вважав «канонам сучасної української історіографії»¹².

За останні три десятиліття зарубіжне грушевськознавство за тематикою, змістом, жанрами перетворилося на одну з найбільш розвинутих ділянок українознавства. Загальний вклад його в дослідження життя і діяльності М. Грушевського потребує окремого детального розгляду і вдячної оцінки. Автор ставить за мету проаналізувати лише основні праці та окремі дослідження.

Перш за все виділимо монографію Л. Винара «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 — 1934)»¹³. В ній узагальнено висновки великого циклу статей автора про різні періоди і аспекти життя вченого. Два її розділи присвячені останньому десятиліттю життєвого шляху Грушевського. Автор досить повно висвітлює його науково-організаційну діяльність: формування установ історичної секції, кафедр та комісій, видання журналу «Україна», створення київської наукової школи істориків.

У монографії показано генетичний зв'язок історичної секції з колишнім Українським науковим товариством, прагнення голови секції культивувати у новітні часи традиції, структуру та інші елементи започаткованої ним науково-громадської інституції. Гідно оцінив автор і створену з ініціативи академіка систему комісій порайонних досліджень історії України як унікальну спробу систематичного охоплення дослідженнями всієї території республіки.

Л. Винар аналізує основні риси творчої лабораторії вченого, наголошує на органічному поєднанні в його особі історика, економіста, літературознавця, соціолога. Зокрема, автор одним з перших дослідників підкреслює нове у методичному арсеналі Грушевського — історико-соціологічну спрямованість його праць.

В книзі приділена певна увага ставленню офіційних властей до вченого, репресіям проти нього, розгрому київської школи істориків-грушевців.

Монографія Л. Винара є одним з найвагоміших внесків у створення історико-біографічного полотна про Грушевського. Однак тривалі, в основному монотематичні, дослідження автора позначені певною ідеалізацією особи вченого. Слід мати на увазі, що створювалися вони й з метою захисту видатного історика від фальсифікацій радянської історіографії та пропаганди. Авторіві не вдалося повною мірою проаналізувати складність стосунків Грушевського з іншими діячами української культури, насамперед з Єфремовим та Кримським.

В історичній літературі вже висловлювалося, на наш погляд, слушне зауваження про не зовсім правильну оцінку Л. Винаром київської школи істориків як «всеукраїнської школи національної історіографії»¹⁴. Адже в цей час в Україні діяли наукові школи Д. Багалія, М. Василенка, М. Слабченка та інших, й ігнорувати їх внесок у розвиток української історіографії немає ніяких підстав.

Що ж до висвітлення стосунків історика з офіційною владою, то автор подає лише їх загальну схему, розглядаючи даний процес крізь призму фіналу цих взаємин — репресій проти вченого. Закидати Л. Винарові цей недолік, на наш погляд, не зовсім коректно, оскільки він щиро визнавав, що відповіді на деякі питання «можна буде дати в майбутньому, коли архівні матеріали Грушевського з його київської доби будуть доступні дослідникам»¹⁵. Такі часи настали.

До незаперечних заслуг Л. Винара належить його велика організаторська робота як головного редактора журналу «Український історик»¹⁶ щодо налагодження широких досліджень у галузі грушевськознавства. Журнал, по суті, перетворився на орган цієї галузі українознавства. До того ж Л. Винар — автор найповнішої у світі бібліографії грушевськіани¹⁷. З точки зору сучасного українського дослідника особливо цінним є перелік праць зарубіжних авторів, більшість яких відсутня в бібліотеках України.

Спеціального історіографічного розгляду потребує й праця канадського вченого Т. Приймака «Михайло Грушевський: політика національної куль-

тури». Це перша англomовна докторська дисертація, захищена у 1983 р. Згодом вона видана як монографія, а у 1991 р. український читач отримав змогу ознайомитися з її фрагментами у журналі «Всесвіт»¹⁸⁻¹⁹.

Спроба оцінити видатного вченого і політика у загальному контексті національної культури XIX — XX ст. заслуговує схвалення. Автор використав друковані матеріали, листування, спогади, документи канадських архівів. Насамперед слід висловити ставлення до деяких принципових засад та дефініцій стосовно оцінки автором постаті Грушевського. Прагнучи якоюсь мірою виправдати його дії, Т. Приймак зауважує: «Легко звинувачувати Грушевського в його обмеженості і тактичних помилках, коли гра вже скінчилася»²⁰. На перший погляд, це ніби так, але ж історія не має умовного способу. Вона вимагає об'єктивної оцінки, незалежно від намірів історичних осіб.

Потребує суттєвого уточнення і визначення місце Грушевського у спектрі українських політичних сил. За Приймаком, порівняно з Донцовим та його прихильниками Грушевський «займає місце радше в соціалістичному, ніж націоналістичному таборі»²¹. Погодитися з цим положенням можна лише за умови, що під «соціалістичним» розуміти той зміст, який вкладав у нього сам Грушевський, зараховуючи себе до українських соціалістів-революціонерів, а не «соціалістичний» табір, що став синонімом комуністичного у його радянській формі.

Те ж саме слід сказати й про твердження Приймака щодо постійного використання Грушевським терміна «націоналізм» у негативному сенсі²². Це стає зрозумілим, коли виводити той сенс з народницького, соціалістичного, автономістсько-федералістичного світогляду вченого і розуміти його як синонім поняття «шовінізм». З цим погоджується і Л. Винар: «Він (Грушевський. — Р. П.) не був націоналістом у сучасному розумінні інтегрального націоналізму, який, на його думку, був джерелом національного роз'єднання і шовінізму»²³.

Кілька розділів монографії Т. Приймак присвячує життю М. Грушевського в Україні за радянської доби. Вони містять здебільшого загальновідомі матеріали про діяльність ВУАН, установ історичної секції, внутріакадемічну боротьбу, намагання комуністичного режиму оволодіти цією важливою національно-культурною сферою.

У цілому правильно визначаючи мотиви повернення вченого на батьківщину, його роботу по розбудові історичної секції на засадах УНТ, використання з цією метою політичної кон'юнктури тощо, автор, на жаль, багато ситуацій, дій самого Грушевського подає надто спрощено, схематично, а часто неточно і навіть помилково. Зокрема, ним глибоко не досліджені справжні причини протиборства внутріакадемічних груп. Автор намагається пояснити це самостійницькою позицією Грушевського. Не розкриті в праці й справжні наміри історика щодо пропозицій урядових кіл очолити академію. Більше того, Приймак вважає, що Грушевський цього не прагнув, щоб не зв'язувати себе адміністративними посадами.

Автор пояснює обрання Грушевського до союзної Академії наук лише його незаперечними науковими заслугами, не підозрюючи про майже цілковите регулювання цього процесу партійними органами. При висвітленні репресій проти вченого, останніх років його життя Приймак обмежується фактичним матеріалом, поданим О. Степанишиною, Г. Костюком та іншими²⁴.

Безперечно, ці недоліки пояснюються насамперед вузькістю джерельної бази, яку використав учений, недоступністю багатьох документальних матеріалів, які стали відомими лише останнім часом. Слід зважити й на те, що тема, обрана Приймаком, занадто широка для дисертаційного дослідження і глибокого висвітлення багатьох її аспектів.

Праці Н. Полонської-Василенко в історіографічному доробку теми «М. Грушевський і ВУАН» займають особливе місце²⁵. Адже вони створені, по-перше, талановитим і відомим істориком, по-друге, очевидцем і учасником тогочасного академічного життя, дружиною одного з фундаторів академії,

по-третє, вченим, який не належав до школи Грушевського, а відтак позбавлений суб'єктивізму учнівської вдячності. Хоч належність до іншої школи не виключала критики зі зворотним знаком.

Найголовніша заслуга Н. Полонської-Василенко полягає у створенні цілісного нарису історії Української академії наук як національного культурного осередку. Вона показує гостру боротьбу навколо засад її утворення, позиції фундаторів, початок становлення, тривале протистояння ідеологічному наступові комуністичного режиму.

На загальному тлі академічного життя багато уваги приділяє автор діяльності академіка Грушевського, очолюваної ним історичної секції, її установ, київської школи істориків. Ці аспекти книги отримали гідну оцінку в сучасній історичній літературі²⁶.

У книзі є невеликий розділ «Повернення акад. М. С. Грушевського»²⁷. Автор висловлює негативне ставлення до його реєміграції в 1924 р., бо це зробив не лише професор-історик, а президент УНР, причому в той час, коли Україна ще не забула часів визвольних змагань, коли «гинули в нерівній боротьбі останні загони повстанців»²⁸. Це принципова позиція дослідниці, і вироблена вона з урахуванням усіх обставин і наслідків останнього десятиліття життя Грушевського. Ми не можемо погодитися з цією тезою. Спеціальний розгляд позитивних і негативних чинників приїзду вченого в Україну, загальний підсумок його наукової діяльності доводять виправданість повернення на батьківщину.

Досить критично оцінює Н. Полонська-Василенко й стосунки історика з агітпропом ЦК КП(б)У, наркомом освіти О. Шумським та іншими урядовцями, називаючи їх «дружніми»²⁹. Насправді ж, ці взаємини такими виглядали лише зовні, тим більше, що сам академік і його близьке оточення намагалися підтримати цей імідж. Нові архівні документи переконливо доводять, що стосунки були набагато складнішими, по суті антагоністичними. До того ж контакти з агітпропом звелися до зустрічі з його завідувачем О. Шумським, який невдовзі став наркомом освіти. Поза увагою дослідниці залишилися стосунки Грушевського з Скрипником. Лише найсекретніші досі архівні документи дозволяють реконструювати їх нові елементи.

Н. Полонська-Василенко значне місце відвела висвітленню святкування ювілею М. Грушевського. Як учасниця цієї події вона змалювала досить точну картину вшанування академіка, наголошуючи, що від нього не почули «жодного кадіння урядові, жодного прославлення благодійності партії»³⁰. Ця оцінка суперечить висловленій нею нижче тезі про те, що контактуючи з урядовими колами, Грушевський «не хоче обмежитися науковою працею, а має на меті якусь політичну діяльність»³¹. Не відповідає дійсності й твердження автора щодо кінцевої відмови у довірі Грушевському з боку урядових кіл після його ювілею. Насправді це сталося набагато пізніше.

Однак загалом поєднання в особі Н. Полонської-Василенко учасниці подій і їх дослідниці дало можливість змалювати досить точну картину діяльності історичної секції, академіка Грушевського в контексті академічного життя 20 — 30-х років.

Праці відомого вченого О. Прицака присвячені історіософії та історіографії М. Грушевського³². Вони важливі для розуміння процесу формування світоглядних засад історика, їх еволюції та впливу на вироблення оригінальної схеми розвитку українського історичного процесу в контексті слов'янської, загальноєвропейської історії.

Автор простежує основні етапи та чинники розвитку історіософії Грушевського, вплив на неї ліберально-народницьких поглядів Антоновича, Костомарова, Драгоманова, позитивістських концепцій Конта та Спенсера, соціологічної паризької школи, зокрема Дюркгейма. На думку О. Прицака, перші шість томів «Історії України-Руси» написані істориком-позитивістом, а наступні — соціологом-істориком. Автор спеціально розглядає «три фокальні терміни» основної праці Грушевського — «народ», «держава» і «герої в історії». Загалом історіософія, методологія Грушевського — надзвичайно

складна і недостатньо розроблена проблема, а для вітчизняного українства зовсім не досліджена.

Аналіз зарубіжного грушевськознавства дає змогу виявити у ньому дві історіографічні течії, репрезентовані, з одного боку, Л. Винаром, з іншого — О. Прицаком. Для першої характерні традиційно-історичні дослідження життя і діяльності, творчої спадщини М. Грушевського, публікація архівних документів, епістолярії, складання бібліографії. Поза сумнівом доробок її великий і поважний. Представники другої течії (О. Прицак та ін.) досліджують складну і актуальну проблему — історіософію, історіографію Грушевського і також мають певні здобутки.

Між представниками цих напрямків майже упродовж трьох десятиліть існує протистояння, ведеться дискусія. Початок колізії поклала стаття О. Прицака «У століття народин М. Грушевського»³³. Л. Винар, М. Антонович та інші оцінили окремі її положення як образу видатного історика і політичного діяча. Періодично на сторінках «Українського історика» вони вимагають відмовитися від цих положень або ж навести документальне підтвердження. Власне дискусією це назвати не можна, оскільки О. Прицак публічно не відповідає, а критика опонентами його історіософічних праць останнім часом виходить за межі наукової полеміки³⁴.

На наш погляд, перенесення основних досліджень у галузі грушевськознавства на український ґрунт, відкриття архівів, розширення джерельної бази, залучення до розробки теми не тільки істориків, а й фахівців інших галузей українознавства дозволить дати відповідь на багато питань, в тому числі й цієї малопродуктивної дискусії.

При аналізі зарубіжного грушевськознавства слід відзначити публікації М. Стахів про причини та обставини повернення Грушевського в Україну та гоніння на вченого у 30-х роках. Матеріали ці різножанрові. Тут і спогади автора, який знав історика, і спомини інших сучасників, і публікації документів, історіографічний огляд та публіцистичні замітки³⁵.

Особливо цікавим, насиченим фактами та персоніфікованим є розділ про передумови повернення Грушевського в Україну 1924 р. Наводяться спогади поета О. Олеся, який вважав, що «найбільше завинили у від'їзді Шаповал Микита та Григорій Никифор і К^о». М. Стахів — один з активістів української партії соціалістів-революціонерів — детально описує складні внутріпартійні стосунки, гостру боротьбу навколо повернення одного з лідерів партії до УСРР.

Він у цілому правильно визначає внутрішні й зовнішні чинники, які зумовили повернення Грушевського на батьківщину, прагнення провести масштабні наукові дослідження, неможливі без використання матеріалів українських архівів і бібліотек, відтворити наукову школу, завершити фундаментальну «Історію України-Руси».

М. Стахів висловив припущення, що справжньою причиною повернення могла стати вказівка масонської ложі, яка прогнозувала можливість розв'язання через кілька років великої війни. Ніяких аргументів на користь цієї версії автор не наводить, крім загальновідомого факту про належність Грушевського до масонів. Незважаючи на те, що тема реєміграції вченого належить до найбільш висвітлених у вітчизняній і зарубіжній літературі, жоден дослідник подібного припущення не висував.

Не можна обійти увагою і статтю А. Жуковського «Михайло Грушевський і журнал «Україна»³⁶. У зарубіжному грушевськознавстві це єдина ґрунтовна спроба розглянути значення органу історичної секції ВУАН для розвитку вітчизняної історії, загалом українознавства. Автор зробив структурний, жанровий і змістовний аналіз публікацій журналу, висвітлив роль Грушевського у налагодженні цього видання як речника незалежної історичної думки в Україні. На наш погляд, найсуттєвіший недолік публікації — відсутність аналізу праць самого Грушевського, вміщених у журналі, адже, крім продовження його багатотомних творів, основний науковий доробок вченого київської доби побачив світ саме в «Україні».

Для розуміння першопричин складних стосунків М. Грушевського і С. Єфремова, які визначили їх гостру боротьбу за лідерство у ВУАН, важливе значення має стаття М. Антоновича³⁷. Це протиборство, на думку автора, виникло в 1907 — 1908 рр., коли М. Грушевський намагався перенести видання «Літературно-наукового вісника» до Києва, а Б. Грінченко з С. Єфремовим протидіяли цьому. Пов'язує автор це й з негативним ставленням Грушевського до видання «Історії України» М. Аркаса та багатьма іншими колізіями тодішнього науково-літературного життя.

Разом з тим не можна погодитися з твердженням Антоновича, що приїзд Грушевського на Україну «поставив проти нього всіх національно настроєних українців»³⁸. Це не відповідає дійсності навіть у рамках ВУАН.

Як бачимо, завдяки зусиллям зарубіжних вчених, в першу чергу з української діаспори, грушевськознавство перетворилося на важливу галузь українознавчих студій. Цей важливий науковий доробок має бути вивчений і творчо розвинутий новітньою українською історіографією.

Сучасне вітчизняне грушевськознавство було покликане до життя наприкінці 80-х років потребами зламу ідеологічних догматів тоталітаризму, демократизації суспільства, розвитку національної свідомості. Публікації цього періоду представлені численними науково-популярними статтями³⁹. Їх авторами стали не тільки історики, але й представники інших галузей знань. Ці матеріали мали популяризаторський, просвітницький, почасти компіляторський характер. Але вони виконували важливу суспільно-політичну функцію — зняття анафем з імені Грушевського, ознайомлення широкого читача з його життям і діяльністю.

Невід'ємною складовою цього об'єктивного процесу стало перевидання творчої спадщини вченого. Завдяки зусиллям Археографічної комісії НАН України і видавничих установ стали виходити найпопулярніші у свій час наукові та публіцистичні праці Грушевського. Це цілком закономірна реакція на тривалу їх заборону. Спонукалася вона й відсутністю підручників з історії України для шкіл та вузів, а також величезним інтересом до гігантської постаті історика і діяча національного відродження. Першою в 1990 р. вийшла у репринтному відтворенні «Ілюстрована історія України». Гідним подарунком до 125-ліття вченого стала поява першого тому його основної праці — «Історії України-Руси». Він має ґрунтовні вступні статті, написані відомими вітчизняними та зарубіжними вченими⁴⁰. У даний час завершується перевидання головного наукового дітища М. Грушевського.

Побачив світ і цикл політичних праць Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», до якого увійшли статті і виступи 1917 — 1920 рр.⁴¹. Видавництво «Веселка» у серії «Українське відродження» випустило збірник статей вченого «Про українську мову і українську школу», добірку його літературних праць⁴². Журнал «Київ» опублікував його спогади — багатий на факти, події, особи матеріал, доведений до 1917 р.⁴³ Почав друкуватися епістолярний спадок вченого⁴⁴.

Дані публікації створили міцне підґрунтя для громадського сприйняття цієї визначної постаті українства, шість десятиліть тому вилученої системою тоталітаризму з національної історії. Початковий етап повернення М. С. Грушевського до рідного народу завершився восени 1991 р. широким відзначенням 125-річчя від дня його народження. На урочистому засіданні Верховної Ради України вперше на загальнодержавному рівні його було кваліфіковано як «першого Президента України, найвидатнішого нашого історика, вченого світового рівня»⁴⁵. Ці оцінки стали актом фактичної дезавуації тривалих ідеологічних, псевдонаукових, фальсифікаторських напластувань навколо творчої спадщини та політичної діяльності великого сина України.

Процес входження Грушевського до тогочасного українського суспільства був складним, але стрімким, хоч і викликав спротив компартійної влади та окремих істориків. Боротьба навколо повернення його спадщини розглядається в ґрунтовній, добре документованій статті Б. Кліда⁴⁶. Автор

послідовно і аргументовано показує, як болісно долалися наприкінці 80-х років ідеологічні перепони на шляху до правди про Грушевського.

Загалом копітка робота по поверненню творчої спадщини Грушевського, на наш погляд, є важливою і неодмінною умовою глибокого творчого пізнання видатного вченого, дослідження його наукового доробку, використання останнього у викладацькій та виховній сферах.

Разом з тим не можна не помітити суттєвого відставання наукового осмислення чи переосмислення місця і ролі видатного вченого, громадсько-політичного і державного діяча в українському національному відродженні, значення його теоретичної спадщини. Безумовно, це складний і тривалий процес, для якого потрібні певний час, відповідні умови і, головне, нові творчі сили. Але становлення вітчизняної грушевськiани не адекватне нашому динамічному часові.

За останнє п'ятиріччя в Україні вийшли лише чотири монографічні праці: збірник матеріалів про життя і діяльність М. С. Грушевського «Великий Українець», праця правознавця О. Копиленка, монографія автора цієї статті і дослідження П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржаєва⁴⁷.

Збірник «Великий Українець» є надзвичайно цінним, універсальним виданням, у якому вміщені основні науково-публіцистичні праці Грушевського з питань національно-визвольного руху українського народу, його культурного відродження. З інтересом читаються й автобіографічні матеріали та листування історика з відомими письменниками, науковцями, політичними діячами. Окремий розділ містить добірку новітніх та раритетних публікацій про життя і діяльність історика. До збірника органічно ввійшли фото вченого та його оточення. Корисним для читача буде і список прижиттєвого видання основних творів Грушевського. Разом з тим автор цілком підтримує критичні зауваження на адресу збірника, висловлені на сторінках журналу.

Праця О. Копиленка стала первістком новітнього вітчизняного грушевськознавства. Автор здійснив вдалу спробу дати об'єктивну наукову оцінку політико-правової концепції вченого, стрижнем якої виступала «українська ідея». Аналізуючи її формування та еволюцію, дослідник водночас розглядає і нереалізовану можливість її втілення в життя за доби Центральної Ради. Вельми цінною рисою книги є численні місточки-роздуми про події тогочасні і сучасні, які не тільки повторюються, але й вимагають врахування уроків минулого⁴⁸.

З огляду на тематичну значимість монографія П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржаєва потребує більш детального розгляду. Адже тема «Грушевський і АCADEMIA» — актуальна, широка і складна. Досі її дослідження стримувалося в Україні фактичною заборобою, а за кордоном — недоступністю архівних джерел. Хоч у зарубіжній і вітчизняній історіографії були спроби висвітлення окремих аспектів цієї проблеми. Слід зазначити, що автори досить повно і критично оцінили доробок своїх попередників.

Зокрема, вперше в історичній літературі під кутом зору обраної теми зроблено аналіз праць зарубіжних грушевськознавців, відзначено наявність двох історіографічних напрямків, представлених Л. Винаром, з одного боку, та Н. Полонською-Василенко, Б. Крупницьким, О. Прицаком — з іншого. Слушною є, на наш погляд, і думка авторів щодо затяжної дискусії між ними. Цілком правильно охарактеризована й еволюція поглядів на вказану проблему відомого історика О. Оглоблина — «від критики і осуду на марксистському ґрунті до виражених оцінок і узагальнюючих синтетичних праць»⁴⁹.

Широке коло архівних джерел, вперше введених до наукового обігу, надає монографії рис дійсно оригінального дослідження, з ґрунтовною аргументацією висунутих положень. Це дало можливість суттєво уточнити деякі факти.

Автори органічно виводять теоретичне підґрунтя формування ідеї АCADEMIA Грушевського з української академічної традиції, розглядаючи

її в контексті розвитку національної культури. Що ж до її втілення в конкретно-історичних умовах кінця XIX — початку XX ст., то запропонована «етапізація» досить умовна та здрібнена. Тому й самі автори більшість цих етапів подають схематично, зосереджуючи основну увагу на діяльності Грушевського по формуванню історичної секції ВУАН — «Академії історичних наук». І останнє авторам вдається зробити ґрунтовно.

Вперше у вітчизняній історіографії проведено реконструкцію діяльності наукових установ Грушевського у ВУАН — кафедр та численних комісій, підготовки наукових кадрів, тематичної спрямованості видавничої роботи тощо. Зроблена також спроба показу творчої лабораторії вченого та його наукової школи київського періоду 30-х років, яка базувалася не лише на традиційних методах, але й освоювала нові для української історіографії, зокрема історико-соціологічний метод⁵⁰.

Характеризуючи історичну секцію ВУАН як унікальну комплексну систему історичних наукових інституцій, своєрідну академію історії України, автори водночас не абсолютизують її, підкреслюючи значення дослідницьких установ шкіл Д. Багалія, М. Слабченка та інших. Певне джерелознавче значення має вміщення у книзі кількох неопублікованих праць Грушевського та ряду документів про діяльність історичної секції⁵¹.

Однак не всі аспекти цієї багатогранної і складної теми знайшли повне висвітлення, деякі подані схематично, окремі лише окреслені. Не з усіма висновками можна цілком погодитися. Зокрема, на наш погляд, автори дещо гіперболізують значення самостійницького, державницького погляду Грушевського на формування його ідеї АCADEMIA, не враховують автономістські, федералістські погляди вченого. Суперечливим є положення про максимальну користь академії наук для країни лише за умови, «коли вона розвиватиметься на націонал-патріотичній основі»⁵². Хоч автори й наголошують на зв'язках зі світовою наукою, але при сучасній інтернаціоналізації науки, динамічних інтеграційних процесах навряд чи націонал-патріотизм може служити основоположним принципом діяльності академії наук. Загалом же успішне розв'язання авторами складної і актуальної наукової проблеми ставить цю працю до числа кращих доробків сучасного грушевськознавства.

Окремо слід розглянути місце в новітній українській історіографії статті В. Смоля та П. Соханя «Видатний історик України»⁵³. На долю авторів випало складне і відповідальне завдання — вперше після десятиліть фальсифікації та заборони дати об'єктивну наукову оцінку діяльності видатного вченого, його фундаментальної праці «Історія України-Руси».

Автори подали основні віхи його біографії, характеристику наукових та громадсько-політичних поглядів, висвітлили процес вироблення вченим власної схеми розвитку українського історичного процесу, яка тривалий час була головним об'єктом критики Грушевського у радянській історіографії.

Тематично-змістовний огляд усіх частин багатотомної праці дав змогу показати, як Грушевський послідовно розв'язував низку важливих наукових проблем української історії, досягнувши рівня світової історіографії.

Безперечно, поза увагою авторів залишилося багато суттєвих моментів життя і творчості історика, але саме їх стаття у новітньому вітчизняному грушевськознавстві є першою спробою системного переосмислення ролі М. Грушевського в українській історіографії.

Для об'єктивного і повного дослідження причин і перебігу складних стосунків Грушевського з багатьма колегами-академіками чимале значення мають праці, присвячені С. Єфремову, А. Кримському, Д. Багалієві, М. Василенкові, М. Слабченкові та іншим⁵⁴. Їх автори узагальнюють значний фактичний матеріал, широко використовують листування, спогади, щоденники. Це дає можливість глибше проникнути в атмосферу взаємин між ученими, подати оцінки колег, персоніфікувати події.

Однак для цих праць характерна одна типова деталь. Їх авторам через надмірні симпатії до «своїх» героїв не завжди вдається уникнути суб'єктивізму в оцінці їх колег і особливо опонентів. Щодо Грушевського

нерідко перебільшуються негативні риси характеру, близькість до партійно-урядового керівництва УСРР тощо.

Серед оригінальних дослідницьких праць останнього періоду слід відзначити статті В. Заруби про розгром та знищення київської наукової школи Грушевського⁵⁵. Автор одним з перших на архівних матеріалах Всеукраїнської академії наук послідовно простежив планомірний, цілеспрямований процес марксистської «критики», структурного зламу установ, ідеологічного таврування вченого та його колег, нарешті — репресій.

Не обходить увагою дослідник і роль колег Грушевського, у тому числі провідних істориків, його учнів, в організаційному та ідеологічному погромі установ історичної секції. В. Заруба зробив спробу періодизації цього процесу, хоч сам визнає її досить умовною і схематичною.

Разом з тим авторів не вдалося уникнути огульних звинувачень на адресу вищих партійно-державних керівників та академіків, ставлячи на одну дошку Скрипника і Затонського, Слабченка і Яворського, хоч архівні матеріали дозволяють ідентифікувати кожен з цих постатей у стосунках з Грушевським.

За останні роки в Україні підготовлено кілька дисертаційних праць, присвячених М. Грушевському. Зокрема, І. Гірич провів цікавий порівняльний аналіз теоретичних, світоглядних, історіософських поглядів видатних українських діячів — М. Грушевського, С. Єфремова, В. Липинського, М. Василенка⁵⁶. Ґрунтовне дослідження діяльності львівської історичної школи М. Грушевського, її внеску в національну історіографію підготував В. Педич⁵⁷.

Велику і копітку роботу по складанню матеріалів бібліографії М. Грушевського провів Б. Грановський⁵⁸.

Як бачимо, за досить короткий період вітчизняне історичне грушевськознавство зробило певні кроки по шляху власного становлення. Сьогодні його творчий доробок становить кілька сотень праць. Проте серед них переважають статті популяризаторського характеру. Системні тематичні дослідження розгортаються повільно. Ґрунтовно висвітлено лише діяльність Грушевського у Всеукраїнській академії наук, протистояння ідеологічному натискові властей, його стосунки з провідними українськими колегами.

Основні концептуальні положення праць вченого поки що не знайшли достатнього висвітлення. Перш за все це стосується глибокого осмислення його оригінальної схеми українського історичного процесу. Не менш важливим завданням залишається вивчення світоглядних позицій історика, їх еволюції.

Чекає на видання й багату епістолярна спадщина Грушевського, яку ще треба виявити в архівосховищах та книгозбірнях не тільки нашої держави, а й багатьох інших країн.

На черзі — написання ґрунтовної наукової біографії вченого і політика, що також потребує колективних зусиль при дослідженні різнобарвного соціально-політичного і побутового фону, на якому проходило життя цієї непересічної особистості. Необхідні й популярні нариси про життєвий шлях М. Грушевського, публіцистичні портрети історика, археографа, літератора, голови НТШ, лідера Центральної Ради, академіка. Це дасть змогу об'єктивно оцінити позитивні і негативні людські риси вченого, з'ясувати причини його складних стосунків з багатьма видатними сучасниками.

¹ Річицький А. Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червоний шлях. — 1924. — № 3; Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України. — 1929. — № 9; Кокоско С. У наступ проти буржуазної історичної науки // Пролетарська правда. — 1931. — 18 берез; Хвиля А. Буржуазно-націоналістична трибуна (про журнал «Україна») // Більшовик України. — 1931. — № 6; Дорошкевич О. Ще одна буржуазна інтерпретація минулого // Життя і революція. — 1931. — № 11 — 12; Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України. — 1931. — № 9 — 10; Рубач М. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» (соціально-політичні погляди М. С. Грушевського) // Червоний шлях. — 1932. — № 11 — 12; Косіор С. Підсумки й найближчі завдання проведення

- національної політики на Україні. — Харків, 1933; З а т о н с ь к и й В. Про національно-культурне будівництво й боротьбу проти націоналізму. — Харків, 1934; К р а в ч е н к о І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки історично-археологічного інституту. — 1934. — № 1; Я к у б о в с ь к и й С. Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях ВУАН // Життя і революція. — 1934. — № 1.
- ² П и р і г Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1866 — 1934). — К., 1993; П и р і г Р. Життя і діяльність Михайла Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920 — 1930-ті рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — К., 1994.
- ³ Правда. — 1934. — 28 нояб.
- ⁴ Р у б а ч М. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку». — К., 1955; Советская историческая энциклопедия. — М., 1963. — Т. 4. — С. 858 — 859; Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1979. — Т. 3. — С. 202.
- ⁵ Ш е в ч е н к о Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну // Укр. іст. журн. — 1966. — № 11. На жаль, зарубіжні грушевськознавці не оцінили гідним чином появу цієї публікації. Див.: Український історик. — 1967. — № 1 — 2 (13 — 14).
- ⁶ Б о й к о І, К и р и л ю к Є. Михайло Грушевський // Літ. Україна. — 1966. — 30 берез.
- ⁷ К р и п ' я к е в и ч І. Михайло Грушевський: життя і діяльність. — Львів, 1935; К о р д у б а М. М. Грушевський як дослідник і організатор академічної науки // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. — Berlin, 1935. — Т. 9 — N 2.
- ⁸ B i d n o w W. Michael Hruszewski (1866 — 1934) // Przegląd Współczesny. — Warszawa, 1935. — Т. 14. — N 153; K u z e l a Z. M. Hruschewski und seine Tätigkeit in den Westukrainischen Ländern // Beiträge zur Ukraine Kunde. — Berlin, 1935. — N 3.
- ⁹ Б а р а н и к М. Михайло Грушевський — новітній Нестор історії України // Вільне слово (Дрогобич). — 1941. — 5 жовт.; К о р д у б а М. Михайло Грушевський // Краківські вісті. — 1941. — 20 верес.; Музей імені М. Грушевського в Холмі // Дніпрова хвиля. — 1941. — 7 листоп.; Свято Михайла Грушевського в Холмі з нагоди 75-ліття його народин // Краківські вісті. — 1941. — 12 жовт.; О с и п е н к о Н. Д. І. Яворницький та М. С. Грушевський // Дніпропетровська газета. — 1941. — 28 груд.; С т е п а н и ш и н а О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Нові дні. — 1943. — № 3; М і я к і в с ь к и й В. До біографії М. Грушевського // Краківські вісті. — 1944. — № 69 — 70.
- ¹⁰ Д о р о ш е н к о В. Заслуги М. Грушевського для української науки // Овид. — 1957. — № 5 — 6 (82 — 83); К о с т ю к Г. Останні дні академіка М. Грушевського // Український збірник. — 1954. — № 1; П і г і д о Ф. Михайло Грушевський та його «історичні установи» // Українські вісті. — 1956. — № 1.
- ¹¹ О г л о б л и н О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Український історик. — 1964. — № 2 — 3; О г л о б л и н О. Михайло Сергійович Грушевський (1866 — 1934) // Український історик. — 1966. — № 1 — 2 (9 — 10).
- ¹² О г л о б л и н О. Проблема схеми історії України XIX — XX століття (до 1917 р.) // Український історик. — 1971. — № 1 — 2 (29 — 30).
- ¹³ В и н а р Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 — 1934). — Сучасність, 1986.
- ¹⁴ С о х а н ь П., У л ь я н о в с ь к и й В., К і р ж а є в С. М. С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С. 14 — 15.
- ¹⁵ В и н а р Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський. — С. 97.
- ¹⁶ За три десятиліття М. С. Грушевському «Український історик» присвятив три спеціальні номери: В століття з дня народин. — 1966. — № 1 — 2 (9 — 10); У п'ятдесятиліття смерті. — 1984. — № 1 — 4 (81 — 84); З нагоди 125-річчя від дня народження. — 1991 — 1992. — № 3 — 4 (110 — 111); № 1 — 4 (112 — 115). Історіографічний аналіз вміщених у них праць зроблений автором в «Українському археографічному щорічнику», № 3.
- ¹⁷ В и н а р Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // Український історик. — 1966. — № 1 — 2 (9 — 10); 1984. — № 1 — 4 (81 — 84).
- ¹⁸ — ¹⁹ П р и й м а к Т о м а с. Михайло Грушевський: політика національної культури. Фрагменти // Всесвіт. — 1991. — № 3 — 5.
- ²⁰ Там же. — № 3. — С. 185.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же. — С. 184.
- ²³ В и н а р Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Український історик. — 1991. — № 3 — 4 (110 — 111); 1992. — № 1 — 4 (112 — 115). — С. 47.
- ²⁴ С т е п а н и ш и н а О. Останні роки Михайла Грушевського // Український історик. — 1980. — № 1 — 4 (65 — 68); К о с т ю к Г. Останні дні життя академіка М. Грушевського // Український збірник (Мюнхен). — 1954. — Кн. 1.
- ²⁵ П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993; І і ж. М. П. Василенко і Українська Академія наук // Україна (Париж). — 1951. — № 5; І і ж. З моїх спогадів про М. Грушевського // Україна (Париж). — 1953. — № 9; І і ж. Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських // Наше життя (Філадельфія). — 1956. — № 3 — 4. І і ж. Історична наука в Україні за совітської доби та доля істориків // ЗНТШ. — 1962. — Т. 173; І і ж. Дві концепції історії України і Росії. — Мюнхен, 1964.
- ²⁶ С о х а н ь П., У л ь я н о в с ь к и й В., К і р ж а є в С. Назв. праця. — С. 16 — 18; В е р б а І., О в ч а р е н к о П., Р у б л ь о в О. Н. Д. Полонська-Василенко: історико-біографічний нарис життя та діяльності // Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. — С. 23 — 24.
- ²⁷ П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Українська Академія наук. — С. 44 — 49.

- ²⁸ Там же. — С. 44.
- ²⁹ Там же. — С. 17.
- ³⁰ Там же. — С. 48.
- ³¹ Там же. — С. 46.
- ³² Пиріг О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I; Пиріг О. Історіософія і історіографія Михайла Грушевського. — К., Кембрідж, 1991.
- ³³ Пиріг О. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. — 1966. — № 157 — 159. — Кн. 5 — 7. — С. 1 — 19.
- ³⁴ Український історик. — 1975. — № 1 — 2 (45 — 46). — С. 164; 1984. — № 1 — 4 (81 — 84). — С. 17; 1991. — № 3 — 4 (110 — 111); 1992. — № 1 — 4 (112 — 115). — С. 17 — 18, 28, 370 — 379.
- ³⁵ Грушевський Михайло. У 110 роковини народження. 1866 — 1976. Статті, спогади, документи і коментарі // ЗНТШ. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1978. — Т. СХСУП.
- ³⁶ Український історик. — 1986. — № 1 — 2 (89 — 90).
- ³⁷ Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1 — 2 (45 — 46).
- ³⁸ Там же. — С. 99.
- ³⁹ Білокінь С. Михайло Грушевський // Літ. Україна. — 1988. — 21 лип; Боряк Г. Повернути наукову спадщину М. С. Грушевського // Літ. Україна. — 1989. — 16 берез; Смолий В., Гуржий О. Спадщина (про «Історію української козаччини» М. Грушевського) // Вітчизна. — 1989. — № 1; Пиріг Р. Невідомий лист М. С. Грушевського у фондї 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України. — 1989. — № 4; Жулинський М. Фундатор української державності // Голос України. — 1991. — 22 листоп; Решодько Л. Перший президент України // Нова генерація. — 1991. — № 1, 2; Решодько Л. Михайло Грушевський і Центральна рада // Вечірній Київ. — 1991. — 22 листоп; Дашкевич Я. Михайло Грушевський — творець концепції української національної науки // Ратуша. — 1991. — 21 — 22 серп; Кувальницький С., Сохань П. Сохраним наследие выдающегося ученого // Правда Украины. — 1991. — 7 сент; Толочко П. Перший історик України-Руси // Київська старовина. — 1992. — № 2; та ін.
- ⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I. Вступні статті: Смолий В., Сохань П. Видатний історик України; Пиріг О. Історіософія Михайла Грушевського; Сисин Ф. Повернення Михайла Грушевського.
- ⁴¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. До збірки ввійшли праці: «Українська Центральна Рада і її універсали», «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень — серпень 1917 р.)», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті і тексти», «Вільна Україна», «На порозі нової України. Гадки і мрії».
- ⁴² Грушевський М. Про українську мову і українську школу. — К., 1990; Предок. Із белетристичної спадщини. — К., 1990.
- ⁴³ Грушевський М. Спогади // Київ. — 1988. — № 9 — 12; 1989. — № 8 — 11. Спогади опрацьовані для друку С. Білоконем.
- ⁴⁴ Листи М. Грушевського до Д. Багалія // Березіль. — 1991. — № 9; Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка // ЗНТШ. — 1990. — Т. ССХХІ та ін.
- ⁴⁵ Велична постать державотворця. Доповідь Голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука на урочистому засіданні Верховної Ради України, присвяченому 125-річчю від дня народження М. С. Грушевського // Демократична Україна. — 1991. — 26 листоп.
- ⁴⁶ Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Український історик. — 1991 — 1992. — № 3 — 4 (110 — 111); № 1 — 4 (112 — 115). — С. 186 — 199.
- ⁴⁷ Великий Українець. — К., 1992; Копиленко О. «Українська ідея» М. Грушевського: історія та сучасність. — К., 1991; Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 — 1934 рр.). — К., 1993; Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. Назв. праця.
- ⁴⁸ Пиріг Р. Повернення Грушевського // Демократична Україна. — 1991. — 25 жовт. (рецензія на книгу О. Копиленка).
- ⁴⁹ Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. Назв. праця. — С. 15.
- ⁵⁰ Там же. — С. 165 — 172.
- ⁵¹ Там же. — С. 192.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Смолий В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I.
- ⁵⁴ Гірич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський // Старожитності. — 1991. — № 7 (11); Квіт С. Дещо про дослідницьку об'єктивність (М. Грушевський і С. Єфремов) // Слово і час. — 1991. — № 9; Циганкова Є. Неодмінний секретар ВУАН: до 120-річчя від дня народження А. Ю. Кримського // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 3; Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // Березіль. — 1991. — № 9; Кравченко В. Д. І. Багалій; научная и общественная деятельность. — Харьков, 1990; Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991; Санцевич А. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — К., 1993; та ін.
- ⁵⁵ Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського

// Український історик. — 1991. — № 3 — 4 (110 — 111); 1992. — № 1 — 4 (112 — 115). — С. 147 — 168; За р у б а В. Погром // Літ. Україна. — 1991. — 11 лип.

³⁶ Г і р і ч І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко). Автореф. канд. дис. — К., 1995.

³⁷ П е д и ч В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894 — 1914 рр.). Автореф. канд. дис. — К., 1996.

³⁸ Академік М. С. Грушевський. Матеріали до бібліографії (1914 — 1934 рр.). Уклад Б. Грановський. — К., 1991. — Вип. 1.

В. І. Пристайко (Київ),
Ю. І. Шаповал (Київ)

Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ-НКВС

Ті недоступні раніше документи, що їх нам вдалося опрацювати, без перебільшень можна назвати унікальними, а часом просто сенсаційними. Вони мають велике значення для відтворення багатьох сторінок біографії М. С. Грушевського та історії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), починаючи з 1924 р., тобто з моменту повернення академіка в Україну після п'яти років вимушеної еміграції.

Останнє десятиліття життя і діяльності М. С. Грушевського (1924 — 1934 рр.) завжди привертало увагу дослідників. Серед найновіших здобутків у ґрунтовному висвітленні подій цього періоду слід згадати, зокрема, монографію Р. Я. Пирого «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 — 1934)» та колективну працю П. С. Соханя, В. І. Ульяновського і С. М. Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність», що видруковані під егідою Інституту української археографії Національної Академії наук України¹.

Однак згадані й інші вчені в силу відомих причин не могли працювати з тими архівними документами і матеріалами, про які йдеться. З точки зору дослідників, що займаються, сказати б, «репресивною» проблематикою, ці документи і матеріали не є чимось незвичайним. Ідеться про повідомлення, спецдоповіді, агентурні записки, меморандуми, перлюстровані або вилучені листи тощо. Проте два фактори надають всьому цьому унікальності. По-перше, ці архіви ніколи ніким не аналізувалися, крім працівників ДПУ-НКВС. По-друге, вони безпосередньо стосуються М. С. Грушевського, інших видатних учених, внутрішнього життя ВУАН, пояснюють причини багатьох важливих подій.

Найголовніше відкриття, що чекало після початку роботи із згаданими документами і матеріалами, надавало всьому періоду життя М. С. Грушевського в більшовицькій Україні трагічного забарвлення. Фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 р., на нього було заведено справу-формуляр, він був узятий на облік ДПУ разом з іншими колишніми членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), частина яких також повернулася в Україну. З того часу протягом десяти років (до своєї загадкової смерті в листопаді 1934 р. у Кисловодську) Михайло Сергійович перебував під постійним наглядом ДПУ-НКВС, а серед його оточення було чимало таємних інформаторів, які докладно і систематично доповідали про його настрої, розмови, наміри, політичні симпатії та антипатії, особисті стосунки М. С. Грушевського з іншими діячами, зв'язки, задуми. Ретельно перлюструвалося його листування, листи до нього (в тому числі й ті, яких він ніколи не одержував, оскільки працівники ДПУ з огляду на певні причини не рекомендували передавати йому ці листи). Збереглися вражаючі свідчення того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ДПУ-НКВС